
Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima*

SAMIR VRABEC

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Sažetak

U ovom se radu istražuje Habermasova politička filozofija osobnog i kolektivnog identiteta i uloge ustava u izgrađivanju postnacionalne konstelacije u njegovim političkim spisima. Razmatraju se Habermasovi stavovi o europskom identitetu i koji bi ulogu mogao imati europski ustavotvorni proces u njegovu formiranju, te odgovori na *no-demos* tezu kroz njegov koncept ustavnog patriotizma. Autor smatra kako su ustavni patriotizam i proceduralizam u Habermasovim političkim i pravnim razmatranjima realističniji dio njegova diskursa, ali da još uvijek imaju nedostataka u odnosu na pokušaje 'pronalaženja' izvora ustavotvorne vlasti u Europskoj uniji, dok njegova potraga za europskim identitetom kao pretpolitičkim gledištem kroz model europskih političkih sfera još uvijek ostaje dijelom idealističke vizije.

Gljučne riječi: Jürgen Habermas, Europa, ustav, identitet, ustavni patriotizam

Uvod

Problemi s kojima se danas suočava država-nacija prelaze državne granice: globalizacija je uzrokovala posljedice kao što su međunarodni kriminal, terorizam, globalna trgovina i tržište, klimatske promjene i neograničene komunikacijske tehnologije. Rečeno je postavilo ozbiljne izazove osnovnom zadatku države-nacije: zaštititi zajedničkog/javnog interesa očuvanjem slobode, mira, sigurnosti i dobrobiti svojih građana. Kako problemi postaju kompleksniji, države pojedinačno imaju sve

* Izmijenjena i dopunjena verzija rada izloženog na međunarodnom interdisciplinarnom znanstvenom skupu "Europa? Zur Kulturgeschichte einer Idee" održanom u Zadru od 1. do 5. rujna 2013. godine u organizaciji Sveučilišta u Zadru, Odjel za germanistiku; Hegelova društva, Zadar; DAAD-a (Deutscher Akademischer Austauschdienst) i Austrijskog kulturnog foruma.

manje mogućnosti za njihovo rješavanje. Klasični koncept državnog suvereniteta i neograničene vlasti država postao je anakronističan i iluzoran. Mi živimo u dobu “postnacionalnog koncepta Ustava”.

Habermas smatra da je svrha stvaranja ujedinjene Europe bila žurni zadatak očuvanja demokratskih i socijalnih postignuća države-nacije “iznad njezinih vlastitih ograničenja” (Habermas, 2001a: 6).¹ Prema Habermasu, ta “postnacionalna konstelacija” zahtijeva supranacionalne i međunarodne strukture koje bi trebale djelovati kao komplementarni mehanizmi koji bi rješavali gore spomenute izazove na koje država-nacija pojedinačno nema potpun odgovor.

Pregled cjelokupnoga Habermasova opusa² pokazuje da tema međunarodne politike nije u središtu njegova interesa. No, nakon Konferencije o Vijetnamskom ratu 1966. godine, na kojoj je sudjelovao i Herbert Marcuse (Specter, 2010: 107), te njegovih razmatranja o prvom Zaljevskom ratu, čini se da se od polovice 90-ih godina prošlog stoljeća ponovno okreće međunarodnim temama globalizacije, Europske zajednice i ljudskih prava (Mühleisen, 2004: 23).

Značajan broj njegovih knjiga ili zbirki eseja (poput “Multiculturalism and the Liberal State” – 1995., “Why Europe Needs Constitution” – 2001., “Toward a Cosmopolitan Europe”, “What Binds Europeans Together” – 2003., “The Divided West” – 2006., “Europe: The Faltering Project” – 2009., “The Crisis of the European Union: A Response” – 2010.) su međusobno povezani s Habermasovim stajalištem o pitanju europske integracije kao poželjnog razvojnog koraka koji nadilazi demokraciju država-nacija. Njegov status intelektualca s međunarodnom reputacijom i jednog od najpoznatijih suvremenih njemačkih filozofa te njegova stajališta privlače interes podjednako akademske zajednice kao i političara. Čini se da otvoreno govori o stvarima koje su najčešće prepuštene političarima. Značajan dio njegovih radova u posljednje vrijeme bavi se problemom europskog konstitucionalizma.

I

Što dugotrajna financijska kriza otkriva o vitalnosti i održivosti ujedinjene Europe? Potvrđuje li ona (pre)često postavljano pitanje “demokratskog deficita”? Je li ona dokaz da gospodarske, kulturološke i društvene različitosti država članica Europske Unije nije moguće pomiriti i uskladiti? Hoće li cijena održavanja kohezije Europske

¹ Habermas u tom smislu naglašava: “Izazov koji je pred nama nije nešto izumiti, već očuvati velika demokratska postignuća europske države-nacije, iznad njezinih vlastitih ograničenja. Ta postignuća uključuju ne samo formalna jamstva građanskih prava nego razine socijalne zaštite, obrazovanja i slobodnog vremena, što su preduvjeti učinkovite osobne autonomije i demokratskog građanstva.”

² Vidi Bibliografija Jürgena Habermasa, načinio i kompilirao Thomas Gregersen – <http://www.habermasforum.dk/index.php?type=bibliografii>

Unije biti prepuštanje najjačim (čitaj: najjačoj) državama utemeljiteljicama, Njemačkoj (i Francuskoj?) da dominiraju nad gospodarski slabijim, demoraliziranim državama članicama?

Desetljeće prije pravni znanstvenici i intelektualci raspravljali su o tome je li za europsku demokraciju potrebno zajedničko kulturalno naslijeđe koje bi svoje korijene imalo u etničkoj, vjerskoj i nacionalnoj povijesti ili su za transnacionalnu povezanost dovoljne zajedničke etičke vrijednosti, zajedničke institucije i zajedničko viđenje temeljnog uređenja društva.

Danas se, međutim, javlja ne tako mali broj glasova s pitanjem je li transnacionalna europska demokracija uopće ostvariva. Demokratski raskorak u Europi je golem. Značajan broj odluka u EU donosi se iza zatvorenih vrata, a države članice nevoljko se odriču svoga suvereniteta. Istodobno, sve veći broj regionalnih entiteta pokazuje težnju za neovisnošću i stvaranje vlastite države, od Katalonije i Južnog Tirola preko Flandrije do Škotske, dok bogatije regije nevoljko izdvajaju novčana sredstva u državni proračun koja se zatim preusmjeravaju u manje razvijena područja pojedinih država, kao npr. Bavarska za Länder u istočnom dijelu Njemačke ili sjeverna Italija za Siciliju.

Suprotno tim trendovima, koji su vjerojatno snažno potaknuti trenutnom gospodarskom recesijom, Habermas iznosi svoj projekt Europe: nacionalne države kao pojedinačni subjekti u međunarodnim odnosima trebaju mnogo više pregovarati u odnosima asimetričnih snaga (*asymmetric power relations*).³ Europski projekt omogućit će konkurentnost u odnosu na globalne igrače tijekom distribucije društvenih proizvoda, kompenzirajući nejednakosti političke moći. Tako bi europska integracija postala, zahvaljujući sposobnosti da očuva europske kulturalne vrijednosti sredstvima političke moći i aktualizira ih u politički poredak, utjecajni model ispravljanja neželjenih posljedica globalizacije (Mühleisen, 2004: 26-27). Temeljena na dugotrajnoj sposobnosti djelovanja kao nužnom uvjetu korekcije svjetskog ekonomskog poretka, Europska Unija mogla bi poduzeti koordinirane zadaće u drugim područjima politike, te bi učinak povratne sprege (*feedback*) smanjio često kritizirani demokratski deficit (Ward, 2002: 16-17).⁴

Opasnost koju donosi trenutna kriza, piše Habermas, jest u tome što usko fokusiranje na bankarsko i dužničko stanje zaklanja širu političku dimenziju Europske Unije kako je zamišljena od svojih utemeljitelja. Kao posljedica toga, vlade država članica su se, uhvaćene između imperativa banaka i rejting-agencija s jedne i

³ Odnos u kojemu postoji nerazmjernost ili razlika bilo kojeg vida između dvije ili više strana u političkom i/ili gospodarskom odnosu. Vidi više npr. u Bar-Siman-Tov, Yaacov (ur.): *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford University Press. New York: 246.

⁴ Habermas, Jürgen: Rendons l'Europe plus démocratique!, *Le Monde*, 25. 10. 2011. – http://www.lemonde.fr/idees/article/2011/10/25/rendons-l-europe-plus-democratique_1593497_3232.html

rastuće frustracije stanovništva s druge strane, opredijelile za izvanpravne, neobvezujuće, nedemokratske sporazume (Habermas, 2012: 3-5). Budući da je Europska Unija planirana i od svoga nastanka monopolizirana od političkih elita, Habermas upozorava na mogućnost jačanja desnog populizma retorikom o državi kao obitelji ukorijenjenoj u krv i zemlju, a koja bi preuzela kontrolu definiranja demokratske sfere. Takav razvoj događaja spriječio bi stvaranje bilo koje političke volje koja bi prelazila nacionalne granice, premda su useljeništvo, internet i masovni turizam učinili te granice propusnijima (*ibidem*: 48). Budući da se teška politička pitanja nalaze izvan dosega šačice političkih lidera i stručnjaka, Habermas smatra da je središnji problem s kojim se suočava Europska Unija kako oživiti i proširiti kontekst za civilno društvo (*ibidem*: 127-137).

Dok je uobičajen prigovor da Europska Unija nema jednak legitimitet kao države-nacije stoga što ne postoji “europski narod” (Böckenförde, 1997: 39-40), Habermas tvrdi da etička i politička autorefleksija građana u demokratskoj zajednici ne mora biti ukorijenjena u povijesnu i kulturološku bit. Povijesno, ustavna demokracija nastajala je iz lokalnih, dinastičkih i nacionalnih entiteta, objašnjava Habermas, i stoga nema razloga da se taj proces ne nastavi i preko nacionalnih granica. Promatrajući tu liniju argumentacije, čini se da Habermas ima u vidu Ustav SAD-a kao krajnji ideal (Rogowski i Turner, 2006: 5). Građanske rasprave koje se tiču gorućih pitanja stvarnog života (*Lebenswelt*) mogu se izdići iznad struktura koje osigurava država, a Habermas predviđa da bi europsko građanstvo moglo proizaći iz tog procesa (Armstrong, 2006: 46).

Habermas u svom klasičnom radu o Moderni promatra razvoj europskog identiteta kroz seriju ključnih povijesnih razdoblja koja zahvaćaju cijeli europski kontinent, ali započinju u njegovim pojedinim dijelovima u vremenskom slijedu i zaslužna su za razvoj Moderne: talijanska renesansa (15. st.) – njemačka reformacija (16. do 18. st.) – prosvjetiteljstvo – Francuska revolucija (18. st.) – engleski parlamentarizam (Habermas, 1990: 16-17, 41). Dussel takvo gledište naziva “eurocentrizam” te ga kritizira jer ograničava fenomen Moderne samo na pojavljivanje na europskom kontinentu i zanemaruje njezin daljnji razvoj izvan Europe, ocjenjujući ga provincijalnim, regionalnim pogledom koji seže od Maxa Webera do Habermasa (Dussel, 2000: 469-470).

Dana 31. svibnja 2003. godine Habermas se udružio s francuskim filozofom Jacquesom Derridom kako bi napisali manifest o novom europskom identitetu, koji je istodobno tiskan u *Libérationu* i *Frankfurter Allgemeine Zeitungu*. U tom sada poznatom članku oba filozofa svjesno su riskirala napuštanje svoga stava kako bi naglasili ‘snažne osjećaje’ koji su mobilizirali europske građane u protivljenju američkoj vojnoj intervenciji u Iraku i utrli put nastanku europskog političkog identiteta. Ustvrdili su da je europska javnost ‘rođena’ 15. veljače 2003. godine, na dan

kada su milijuni Europljana izašli na ulice prosvjedujući protiv vanjske politike SAD-a. Habermas također izdvaja nekoliko značajki koje bi mogle definirati konture ‘poslijeratnog europskog mentaliteta’ – osobito ‘privatnost vjere’, ‘pojačanu osjetljivost prema kršenju osobnog i tjelesnog integriteta’, ‘etiku borbe za veću socijalnu pravdu’ i uvjerenje u nužnost ‘pripitomljivanja’ državnog nasilja ograničavanjem suverenih prava.⁵ Kada je Habermas pisao svoj Manifest za preporod Europe kao reakciju na rat u Iraku, bio je uvjeren da je to dobar povijesni trenutak za usmjeravanje tih elemenata europskog identiteta u političku snagu koja bi podržavala međunarodne politike Njemačke, Francuske i Belgije unutar Europske Unije. Kako bi se nadišli problemi s kojima je suočen nedovršeni europski projekt, stalno oslabljivani unutarnjim suprotnostima i nacionalnim interesima, Habermas promiče koncept ‘intenzivne suradnje’ između zemalja koje čine ‘europsku jezgru’. Ta avangarda ‘europske jezgre’ – izgrađena oko francusko-njemačke osi i zemalja Beneluxa – ne bi se trebala odvajati od ostatka Europske Unije, već bi trebala djelovati poput lokomotive koja bi, kada je to potrebno, vukla ostale države (Levy, 2005). Habermasov Manifest bio je kritiziran s raznih strana. Za neke to je jednostavno bio dokument “europskog antiamerikanizma”. Pojedini kritičari su isticali da su Habermas i njegovi istomišljenici zaboravili u podršku Manifestu uključiti makar jednog intelektualca iz Istočne Europe i anglosaksonskog svijeta. Možda te kritike objašnjavaju zašto Manifest nije dobio masovnu ili barem znatniju podršku, a njegovi istaknuti potpisnici ostali politički i intelektualno izolirani (Deppe, 2005: 13-24). Karl-Heinz Bohrer, utjecajni urednik mjesečnika *Merkur (Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken)*, skovao je izraz “europovincijalizam” kojim karakterizira Habermasovu definiciju europskog identiteta kao moralnog “procesu učenja”. On isto tako smatra da se njegovo nepovjerenje prema nacionalnoj kulturi ne mora nužno primijeniti na ostatak Europe (Bohrer, 1991).

II

Habermasova potraga za europskim identitetom isprepletana je s njegovim konceptom ustavnog patriotizma. Premda je izraz ‘ustavni patriotizam’ čvrsto povezan s Habermasovom filozofijom, Jan-Werner Müller ukazuje da je on značajno proširio značenje tog koncepta koji je prvotno upotrijebio Dolf Sternberger (Müller, 2009: 31). Ukratko, *Verfassungspatriotismus* označava privrženost demokratskim institucijama Savezne Republike, republikansku osviještenost koja svoj ponos nalazi

⁵ Habermas, Jürgen, Derrida, Jacques, *Unsere Erneuerung, Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31. 5. 2003.; Europe: plaidoyer pour une politique extérieure commune, *Libération*, 31. 5. 2003.; February 15, or what binds Europeans together: a plea for a common foreign policy, beginning in the core of Europe – http://platypus1917.org/wp-content/uploads/archive/rgroups/2006-chicago/habermasderrida_europe.pdf

u pravima i slobodama u politici Zapadne Njemačke (Müller, 2000: 90-120). Sternberger je očekivao da bi Savezna Republika Njemačka mogla potaknuti osjećaj da svi njemački građani dijele zajednički identitet utemeljen na lojalnosti ustavu, kao što je to slučaj u SAD-u. U toj ranoj formulaciji ustavni patriotizam može se usko povezati s militantnom demokracijom koja svoju inspiraciju nalazi u radovima autora poput Karla Loewensteina (*ibidem*: 93; Loewenstein, 1937a; Loewenstein, 1937b). Prema tom gledištu, ustavni patriotizam primarno je fokusiran na lojalnost državi i vladavini prava, a ne na građanske slobode i socijalna prava (Müller, 2000: 94, 275-276). Habermasova prvotna formulacija ustavnog patriotizma bila je apstraktnija od Sternbergerova koncepta utoliko što se odnosila na univerzalne ustavne principe Zapada prije nego na *Grundgesetz* (Winckler, 2000: 830). Međutim, ona nije lišena specifičnog etičkog konteksta. Habermas smatra kako biti njemački građanin znači prihvatiti kritički pristup tradiciji, ali istodobno bez ograničenja i ustupaka prihvatiti i odgovornost za prošlost i tako nadići pojedinačni identitet, čime se dolazi do prihvaćanja univerzalnih načela (Müller, 2009: 38-39). Stoga Habermasov koncept ustavnog patriotizma ne treba shvaćati samo kao statičnu definiciju, tj. predanost univerzalnim političkim principima, već kao 'proces učenja' vrijednosti koje dijeli pojedina zajednica kroz prizmu seta univerzalnih normi. Kako navodi Habermas: "Naravno, interpretacija ustavne povijesti kao procesa učenja temelji se na ne tako trivijalnoj pretpostavci da će kasnije generacije krenuti od istih standarda kao i utemeljitelji. Tko god danas temelji svoje rasuđivanje na normativnom očekivanju potpune inkluzije i međusobnog priznavanja, kao i na očekivanju jednakih mogućnosti za ostvarivanje jednakih prava, mora pretpostaviti da će te standarde pronaći razborito prihvaćajući ustav i povijest njegove interpretacije" (Habermas, 2006a: 123). Habermas je, dakle, uvjeren da ustavni patriotizam osigurava politički okvir koji je otvoren za sve i obećava ne samo solidarnost već i jednako pravo svima na zaštitu njihove osobnosti i toga što su *drugaciji* (Habermas, 2006b: 24).

Weiler, međutim, ističe da se u demokraciji autoritet većine nad manjinom općenito zasniva zato što se u osnovi svi vide dijelom istoga naroda, što su "isti". No, u Europskoj Uniji i građani i države prihvaćaju neki oblik ustavne discipline koji su zajednički uspostavili različiti narodi. Stoga, nastavlja Weiler, može se reći da je "izuzetan primjer građanske tolerancije biti obvezan pravilima koja nije stvorio 'moj' narod, već zajednica sastavljena od različitih političkih zajednica: naroda, ako hoćete, od *drugih*" (Weiler, 2001: 67-68).⁶

⁶ O konceptu Drugoga i Drugačijega (*Other, Otherness*) i Istoga (*Same*) u europskoj kontinentalnoj filozofiji i društvenim znanostima vidi više u npr. Foster, Gary. 2004. *The Representative Other: Confronting Otherness in Kierkegaard, Levinas and Ricour. Philosophical Writing*, 25: 19-29; Durand, Rodolphe i Calori, Roland. 2006. *Sameness, otherness? Enriching organizational change theories with philosophical considerations on the same and the other. Academy of Management Review*, (31), 1: 93-114; Stazsak, Jean-François. 2008. *Other/otherness. International*

Ian Manners smatra da je Habermas razvio teme komunikacijske akcije i ustavnog patriotizma kako bi argumentirao da je društveno i ekonomski učinkovita Europska Unija, u svjetlu globalizacije i terorizma, “jedina normativno zadovoljavajuća alternativa, utemeljena uzduž federalističkih linija – alternativa koja ukazuje na budući kozmopolitski poredak istodobno prijemčiv i za različitosti i za socijalnu jednakost” (Manners, 2006: 81).

Vivienne Boon zaključuje da činjenica što je koncept ustavnog patriotizma izvorno razvijen u njemačkom kontekstu za specifičnu njemačku situaciju još uvijek ne isključuje njegovu prikladnost za proširivanje njegove primjene na širem polju ili potencijal za širi poziv. Činjenica što je koncept osmišljen unutar pojedinog okruženja – što je u svakom slučaju neizbježno – ne znači nužno da se on ne može povezati i s drugima ili da im je manje prijemljiv za samorazumijevanje (Boon, 2007: 301).

Habermas polazi od stajališta da osebnost ‘eupejstva’ stoji na dva temelja: konceptu države blagostanja (*Welfare State*) i odbacivanju nacionalizma koji je vezan uz povijesnu memoriju Zapadne Europe kroz bolnu povijesnu lekciju nacizma (Habermas, 2001a: 21).⁷

Marju Lauristin ističe da se društveno pamćenje zapadnih i istočnih Europljana u pogledu europskog povijesnog naslijeđa u odnosu na fašizam i komunizam radikalno razlikuje, jer za narode srednje i istočne Europe oba totalitarna režima predstavljaju jednako zlo, pa je dijalog između starih i novih članica Europske Unije težio izbjegavanju ili ublažavanju moguće debate o osjetljivim pitanjima iz bliže prošlosti. ‘Povijesno učenje’ za koje Habermas smatra da se nalazi u srži zapadnoeuropskog samopoiimanja imanentno je pragmatizmu u pitanjima povijesti i identiteta.⁸ Stoga Lauristin opravdano postavlja pitanje je li temelj nove Europe ‘zajedničko tržište’ ili ‘zajedništvo vrijednosti’ u kojemu je ‘zajednička europska dobrobit’ koja bi trebala ujedinjavati istočnu i zapadnu Europu ograničena samo na gospodarski prosperitet, ili zajednički temelj novog europskog identiteta ne bi trebalo tražiti u interpretacijama prošlosti, već u društvenom poimanju specifičnog suvremenog ‘eupejstva’, predstavljenog u životnom stilu, socijalnim odnosima i kulturalnim preferencijama europskih društava blagostanja (Lauristin, 2007: 403-404).

encyclopaedia of human geography, 1-12 – <http://www.unige.ch/ses/geo/collaborateurs/publications/JFS/OtherOtherness.pdf>

⁷ “Ono što sačinjava zajedničku jezgru europskog identiteta jest karakter bolnog procesa učenja kroz koji je prošao, kao i njegovi rezultati. To je trajno sjećanje na nacionalistički eksces i moralni ponor koji daju našim sadašnjim opredjeljenjima kvalitetu jedinstvenog dostignuća.”

⁸ Vidi Prašku deklaraciju o savjesti Europe i o komunizmu, 2008. – <http://www.praguedeclaration.eu/> i Rezoluciju Europskog parlamenta o savjesti Europe i o totalitarizmima, 2009. – <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN>

III

Habermas je predvidio da će “proširenje EU povećati kompleksnost interesa koje će trebati koordinirati, što se neće moći postići bez daljnje integracije ili ‘produblivanja’ Unije” (Habermas, 2001a: 13), no čini se da je pretpostavio i ustavnu formu koju bi ta integracija trebala poprimiti. Čini se da Habermas predlaže da zajednička politička kultura mora nastati prije nego što nacionalne kulture konvergiraju u kozmopolitizam (Habermas, 1998a: 507). Habermas najviše polaže na politički značaj slobodne i dostupne javne sfere koja će moći prekoračiti nacionalne granice (Habermas, 2006a: 102-103). To treba razumijevati u svjetlu činjenice da je Habermas utemeljitelj izrazito utjecajnog filozofsko-politološkog i sociološkog koncepta javne sfere, koji na ovome mjestu razmatramo samo u kontekstu europskih integracijskih procesa koje Habermas snažno zagovara (Habermas, 1991). Njegova argumentacija polazi od pretpostavke da u suvremenim društvima norme izvode svoju valjanost iz kolektivnog pristanka onih na koje se odnose te da je sveobuhvatnija osnova za sporazum osigurana kroz oblike komunikacijske interakcije koji služe za postizanje sporazuma o regulaciji i promicanju društvenog života. On to razumije kao oblik kolektivne samolegitimacije (Habermas, 1998a: 33). Za njega “ustav izražava ideju samolegitimirajuće demokratske zajednice” (Habermas, 2006a: 8). Ako građani ne bi vjerovali da je tako, ističe on, ne bi ni koristili mogućnost da glasaju. Međutim, ostaje činjenica da velik broj građana apstinira od glasanja, a i kada to čine, npr. prilikom odbijanja predloženog Ugovora o Ustavu za Europu na referendumima u Francuskoj i Nizozemskoj 2005., oni nužno ne glasaju za određeni vid ustavne demokracije. Gdje onda to ostavlja koncept kolektivne samolegitimacije? Za Habermasa, demokratski je deficit značajka europske suvremenosti. Smatra da postojeći društveni poredak održava sam sebe ‘komunikacijskom akcijom’, koja je usmjerena prema postizanju međusobnog razumijevanja o praktičnim pitanjima, te birokratskim, ekonomskim i drugim kompleksnim sustavima koji su, prema njegovoj analizi, poprimili nekontroliran i represivan karakter. Kako bismo zaštitili komunikacijski stvarni svijet (*Lebenswelt*) od zadiranja instrumentalne racionalnosti u formi ‘sustava’, zaključuje Habermas, moramo razviti sferu javnog političkog diskursa koja nadilazi tradicionalne nacionalne granice. Europljani, zagovara Habermas, “moraju napustiti način razmišljanja na kojemu se hrane mehanizmi nacionalizma i isključivosti” te prigrliti “komunikacijsku mrežu široke europske političke javne sfere ugrađene u zajedničku političku kulturu” (Habermas, 1998b: 152-153).

Do sada smo mogli uvidjeti da se Habermasov odgovor na prigovor o nedostatku “europskog naroda” kao državotvorne nacije za donošenje Europskog ustava može sažeti u tri funkcionalna uvjeta koja bi umjesto rečenog trebala biti ispunjena: društvo europskih građana, europska javnost koja obuhvaća cijeli kontinent i zajednička politička kultura svih Europljana. Štoviše, Habermas obrće klasični koncept ustavotvorne vlasti naroda (Isensee, 1998): ustav bi mogao u svim fazama svojeg

oblikovanja i donošenja (u slučaju europskog ustava kao međunarodnog ugovora *sui generis* i stupanja na snagu) ubrzati razvoj svih gore spomenutih uvjeta (Mühl-eisen, 2004: 27). Prema njegovu gledištu, proces nastanka demokratske volje građana duguje svoju legitimnost trima faktorima: participaciji, glasanju i otvorenom odlučivanju. To bi značilo da bi struktura koju osigurava država mogla “popustiti” u kontroli procesa odlučivanja i demokratske legitimacije. Na taj način bi npr. nevladine organizacije imale nužnu legitimnost i mogle sudjelovati u međunarodnim političkim tijelima (Habermas, 2001b: 109-111). Ustavotvorni proces bi mogao biti dijelom stvaranja europskog identiteta. Kako bi se to postiglo, Habermas izravno naglašava “žurnu nužnost” (Habermas, 1998b: 177) transnacionalnog ustava koji će stvoriti osnovu za ‘postnacionalnu konstelaciju’ zajedničku svim Europljanima: “Iz normativne perspektive, ne može biti europske federalne države vrijedne naziva europske demokracije ako se široka, europska, integrirana javna sfera ne razvije u okružju zajedničke političke kulture: civilno društvo koje obuhvaća interesne udruge, nevladine organizacije, građanske pokrete itd. i, naravno, stranački sustav prikladan europskoj areni” (*ibidem*: 160). Kako navodi Erik Oddvar Eriksen, za Habermasa se nacionalni suverenitet nalazi u disperziranom procesu neformalne komunikacije, a ne u *demosu* koji bi se supstancijalno definirao, pa stoga Habermas drži da nacionalni suverenitet treba tražiti u uzajamnom djelovanju institucionalnih i neinstitucionalnih tijela koja raspravljaju i donose odluke, što odgovara ‘desupstancijalnom konceptu nacionalnog suvereniteta’ (Eriksen, 2007: 40). Craig Calhoun ističe da Habermas pokušaj stvaranja europskog jedinstva u određenom smislu ‘naroda’ izjednačuje s isključivanjem etniciteta, gdje se ‘narod’ promatra kao nužnost neke prije uspostavljene pasivne kulturalne sličnosti, a ne kao nešto što bi zahtijevalo javno angažiranje na njegovu aktivnom stvaranju (Calhoun, 2006: 10).

Habermas smatra da bi stvaranje “europske široke javne sfere” olakšalo međusobni kontakt, institucionalizirano demokratsko donošenje odluka u svim političkim i nepolitičkim tijelima i infrastrukturu za masovnu komunikaciju. S vremenom bi ona poslužila kao temelj za formiranje javnog mnijenja. Međutim, upozorava da “europsku široku javnu sferu ne treba vidjeti kao projekciju sličnoga dizajna s nacionalne na europsku razinu” (Habermas, 2001a: 18). Dakle, Habermas Europsku Uniju ne promatra kao ‘super-nacionalnu državu’, ali ne vidimo koju drugu vrstu sustava ljudske organizacije i novih oblika njezina funkcioniranja predlaže. Štoviše, u njegovim spisima nije razvidno koja bi bila temeljna razdjelnica po kojoj bi Europska Unija bila različita od države klasičnog federalnog ustroja. Habermas inzistira na činjenici da je nacionalna solidarnost izrasla “progresivno, zahvaljujući pristupu povijesti koji je prikladan za svaku naciju, zahvaljujući masovnoj komunikaciji i obveznom novačenju” (Habermas, 2006a: 87). On, dakle, zamišlja konstrukciju europskog političkog identiteta kao nastavak “apstraktnog poticaja koji je omogućio oblikovanje od lokalne i dinastičke do nacionalne i demokratske svijesti”

(*ibidem*). Kako zaključuje Jan-Werner Müller, “ono što proizlazi zvuči upravo poput stvaranja nacije od nacija, u skladu s uzorima iz drugih državotvornih procesa – što uključuje i mučno traganje za europskim duhom ili biti” (Müller, 2003: 104).

Habermasu je oblikovanje Europskog ustava važno kako bi se njime omogućilo stvaranje novoga identiteta, a za to je, smatra on, osobito potrebno razumijevanje javnosti, posebno nakon propasti procesa ratifikacije Ugovora o Ustavu za Europu (*Treaty establishing a Constitution for Europe*) 2005. godine. Danas je jasno da je ratifikacija propala zbog konfuzije u medijima i javnosti u kojoj je Ugovor tretiran kao potencijalni Europski ustav, premda je ustvari bio vrlo komplicirana verzija kombinacije Povelje temeljnih prava Europske Unije (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*) i Ugovora iz Maastrichta (*Maastricht Treaty*) između država članica. Osim toga sam tekst bio je vrlo nomotehnički zahtjevan, pa je stoga bio nerazumljiv “prosječnom građaninu” kojemu je trebao bio upućen, a pouzdana statistička istraživanja pokazala su kako više od polovice državljana članica Unije nikada nije ni čulo za Konvenciju o budućnosti Europe (*Convention on the Future of Europe*) i njezino djelovanje (Laursen, 2008). Budući da se percipirao kao Ustav Europe, a Europska Unija nije jedna jedinstvena država s kojom bi se njezini građani mogli identificirati, pa stoga ni svojim pravima i slobodama dati institucionalni oblik, već ju tvore i građani i države članice, njihova lojalnost fluktuirala između nacionalnih i europskih utjelovljenja suvremene političke organizacije, što je u konačnici dovelo do kraha procesa.

Međutim, Habermas pravi razliku između građanskog i etničkog shvaćanja nacije, i političke i većinske kulture, čime sužava objekt politike kako bi politički dogovor bio izvodljiv. Funkcionalna demokracija ne zahtijeva dogovor o kulturalnim praksama u cijelosti, već također zahtjevan, ali donekle jednostavniji dogovor o apstraktnim ustavnim načelima i nešto konkretnijoj pravno-političkoj praksi. Prema tome gledištu nacionalizam je imao instrumentalnu ulogu u proširenju građanskih prava prethodno obespravljenih skupina u društvu, transformirajući naciju plemstva (*Adelsnation*) u narodnu naciju (*Volksnation*) (Habermas 1998b: 110). U toj transformaciji, prema Habermasu, važnije je građansko od etničkog shvaćanja nacije. Sadržaj prava koja su proširena čvrsto je povezan s apstraktnim načelima jednakosti i demokracije. Sada se nalazimo u situaciji, tvrdi on, u kojoj solidarnost ne mora biti posredovana identifikacijom s konkretnom i partikularnom većinskom kulturom, već onom koja izražava zajedničku pravno-političku kulturu: “U složenim društvima građanstvo kao cjelina više se ne može održavati samostalnim konsenzusom o vrijednostima, već samo konsenzusom o procedurama za legitimno provođenje zakona i legitimno vršenje vlasti” (*ibidem*: 225). Drugim riječima, Habermas smatra da moderne demokracije ne integrira staromodno domoljublje, već ustavni patriotizam. Kad bi Baski, Katalonci, Danci, Grci itd. osjećali da je privrženost ustavnim, demokratskim principima u srži njihova političkog identiteta, lakše bi bilo zamisliti

njihovo udruživanje u neki oblik političke organizacije nego kad bi svatko ustrajao na podređivanju zajedničkih političkih ideala njihovim specifičnim kulturalnim identitetima (*ibidem*: 117-119). Čini nam se da ovaj premda izvrsno konstruiran koncept ostaje samo nadom. Robert Dahl postavio je klasično pitanje ustavotvorne vlasti (*pouvoir constituant*), koje seže od Sieyèsà: “Reći da svi ljudi... imaju pravo na demokratski proces, otvara pitanje koje prethodi. Kada skupina osoba čini entitet – ‘narod’ – koji može sobom demokratski vladati?” (Dahl, 1989: 183). Nacionalizam i ideja nacije, a ne ustavni principi, daju odgovor na pitanje djelokruga pojedinih pravnih institucija. Nešto prije formuliranja ustavnih principa određuje tko potpada pod njihovu kompetenciju.

Premda je sam Habermas priznao da su mnogi od njegovih zaključaka o javnoj sferi u njegovim ranim radovima bili pogrešni, model ‘neprisilnog’ dogovora o pragmatičnim razmatranjima temeljenima na slobodnoj i racionalnoj debati ostaje paradigmatiskim u njegovu radu. Habermas ostaje na stajalištu da samo privrženost prosvijećenoj raspravi može doprinijeti društvenom napretku. Zagovaranje deliberativne demokracije i transparentnosti, javne debate i konzultacija jasno ukazuje na njegove pokušaje odgovora na demokratske nedostatke parlamentarizma kroz inkluzivnu javnu sferu.

Iz takvih Habermasovih gledišta jasna je i njegova oštra reakcija na pad vlade Papandreua koji je zagovarao nacionalni referendum o planu rješavanja gospodarske krize u Grčkoj koji je ponudio Bruxelles, a koji je naišao na negodovanje ‘eurokracije’ i finansijskih krugova koji su ga nametali. U “The Crisis of the European Union: A Response” navodi: “Razvila se opasna asimetrija stoga što je Europska Unija do danas podržavana i monopolizirana jedino od političkih elita – asimetrija između demokratske participacije naroda u onome što njihove vlade pribavljaju za njih na subjektivno udaljenoj sceni Bruxellesa i indiferentnosti, čak apatije građana Unije u pogledu odluka njihova parlamenta u Strasbourgu. Ipak, tom primjedbom se ne opravdava poostvarivanje ‘naroda’ ili ‘nacije’” (Habermas, 2012: 48). Merkelova i Sarkozy “su, čini se, sklopili neku vrstu kompromisa između njemačkog ekonomskog liberalizma i francuskog etatizma... Oni žele proširiti izvršni federalizam Lisabonskog ugovora u otvoreno međuvladino upravljanje Europskog vijeća” (*ibidem*: 52).

Europska dužnička kriza (*Eurozone crisis*) koja je kulminirala s grčkim *bail-outom* razbila je iluziju, proizašlu iz *ordoliberalizma*⁹, da Europa može stabilizirati

⁹ Njemačka varijanta kombinacije socijal-liberalizma i neoliberalizma koja naglašava ulogu države u osiguravanju prikladnog pravnog okruženja za gospodarstvo i održavanju zdrave razine natjecanja mjerama koje proizlaze iz tržišnih principa. Vidi više npr. Boas, Taylor C. i Gans-Morse, Jordan. 2009. Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development* (44), 2: 137-161; Massimiliano, Vatiéro. 2010. The Ordoliberal notion of market power: an institutionalist reassessment. *European Competition Journal* (6), 3: 689-707.

Eurozonu depolitiziranim ekonomskim mehanizmima, bez pribjegavanja u cijelosti demokratskoj uniji. Postignuće Europske Unije da osigura supranacionalno pravo nad nacionalnim monopolom legitimne fizičke prisile stvorilo je multidimenzionalni pravni poredak kojemu istodobno nedostaje i monopol fizičke prisile i ovlast donošenja konačnih odluka nad svojim suverenim članicama, koje se jednoglasno moraju složiti o svakoj promjeni u temeljnom ugovoru. U toj slaboj strukturi Habermas vidi potencijalnu prednost, a ne nedostatak, prednost koja čini “važne korake prema pravnom pripitomljivanju nasilja u srži države”, čak i ako “ustav supranacionalne političke zajednice sebe odvaja od nacionalnih organizacijskih institucija svojih članica” (*ibidem*: 25). Iz politološkog diskursa proizlazi da je Europska Unija politika bez države.

IV

U “The crisis of European Union: A Response” Habermas potvrđuje svoju dugotrajnu predanost kozmopolitskoj Europi u kojoj dinamika globalnog kapitalizma može biti poboljšana preko razine država-nacija, na supranacionalnoj i globalnoj razini. On zamišlja radikalno promijenjenu Europsku Uniju kao model i prethodnicu ustavno sankcioniranog kozmopolitskog svjetskog poretka.

Habermas značajan dio krivnje za previranja u Europskoj Uniji pripisuje promijenjenoj ulozi Njemačke u Europi. Od svojeg ujedinjenja 1990. godine Njemačka je postupno preuzela ulogu glavne europske gospodarske i vojne sile, čime je napustila poslijeratni rezervirani pristup koji je provodila Zapadna Njemačka promovirajući ekonomsku koordinaciju i podvrgavanje neograničenog natjecanja između država vladavini prava. Poslije II. svjetskog rata i Holokausta, smatra Habermas, Bonnska Republika uspjela se vratiti u krug civiliziranih nacija samo stoga što su lideri objiju stranaka – od Adenauera do Kohla u CDU-u i od Brandta do Helmuta Schmidta u SPD-u – shvaćali da zemlja treba uvjeriti svoje europske susjede da se mentalitet njezine populacije nepovratno promijenio (*ibidem*: 123). Za Habermasa, velika je razlika što, izborom Gerharda Schrödera 1998., a zatim Angele Merkel za kancelarku 2005. godine, Berlinskom Republikom vlada, “moralno neambiciozna generacija” koju obilježava kratkovidnost i cinično kalkulantsvo (*ibidem*: 124).

Stoga, zaključuje Habermas, osobito nakon dolaska demokršćana na vlast 2005., njemačka politika napušta Genscherovu koncepciju “europskog poziva” kooperativne Njemačke i preuzima neprikriveno vodstvo u Europskoj Uniji kao “europska Njemačka u njemačkoj Europi” (*ibidem*: 133). No, kao što ukazuje Turner, kada je Habermas usmjerio svoju pozornost prema Europi, učinio je to “prenoseći teret njemačke unutarnjopolitičke debate u svoje formulacije o onome što je na kocki za Europu” (Turner, 2004: 298). Stoga ni Habermas vjerojatno nije potpuno slobodan od projekcija koje su ponekad možda i restriktivnije nego što je to potrebno. S

druge strane, ne mogu se zaniijekati paralele u razvoju poslijeratne Njemačke i Europske Unije od njezina osnutka, koje karakteriziraju svojevrsno nepovjerenje prema narodnom suverenitetu i naglašena uloga dodijeljena izvršnim tijelima i sudovima (demokratski deficit Europske komisije i 'legislativa' Europskog vijeća, kancelarski sustav i položaj Europske komisije, uloga Europskog suda i Saveznog ustavnog suda Njemačke) koja europskim institucijama daje stanovit njemački pečat.

“Ustav” za Europu koji je položen u Lisabonski ugovor “nije toliko udaljen od oblika transnacionalne demokracije kao što mnogi njegovi kritičari pretpostavljaju, premda ni Lisabonski ugovor nije dostatan jer ne donosi “ispravne zaključke iz nezabilježenog razvoja europskog prava preko pola stoljeća”, smatra Habermas. Priznaje da je za takvu transnacionalnu demokraciju federalistički model pogrešan i predlaže novi izvor ustavotvorne vlasti čime bi “arhitektura supranacionalne, no ipak demokratske političke zajednice postala razumljiva” – građane i narode Europe kao ustavotvorne subjekte kojima su povjerena jednaka prava (Habermas, 2012: ix-x).

Budući da federalistički model zahtijeva više solidarnosti nego što su povijesno autonomne europske nacije spremne promišljati, Habermas predlaže konsolidaciju europskih institucija. Ta konsolidacija bi trebala biti vođena načelom da demokratsku jezgru Europe predstavlja ukupnost građana država europske ekonomske i monetarne unije koji bi imali dvojnu ulogu: izravno bi participirali u vlasti kao građani reformirane unije i neizravno kao članovi jedne od participirajućih europskih nacija. Ukazujući na davno poznat glavni motor ustavnog razvoja (*no taxation without representation*), poziva europske vlade da jasno kažu što zaista čine u pogledu regulacije financijskih tržišta i ispravljanja strukturalnih neravnoteža u Eurozoni. Kada se u Eurozoni stvori prostor za politike koje će svoje redistributivne efekte imati preko nacionalnih granica, europski legislatori (izravno kroz Europski parlament i posredno kroz Europsko vijeće) morat će moći glasati o tim politikama, jer bi se u suprotnom kršilo načelo da o trošenju javnih sredstava odlučuju isti legislatori koji su odlučivali o raspisivanju poreza za njihovo prikupljanje. Poziciju država izvan europske ekonomske i monetarne unije koje treba primiti u Eurozoni treba rješavati strategijom promjene europskih ugovora (*European Treatise*), a koja bi mogla otvoriti promišljanje o političkom ustroju supranacionalne demokracije koja bi omogućavala zajedničku vladu bez preuzimanja oblika federalne države.¹⁰

Upravo su ta Habermasova promišljanja otvorila raspravu o *europskoj demokraciji* kao ‘trećem putu’, različitom od nacionalne i supranacionalne verzije jedinstvenog *demosa*, a koja bi se definirala kao ‘unija naroda koje se podrazumijeva istodobno kao države i kao građane, koji vladaju zajedno, ali ne kao jedno’. Ide-

¹⁰ Habermas, Jürgen, Bofinger, Peter i Nida-Rümelin Julian, Only deeper European unification can save the eurozone, *Guardian*, 9. 8. 2012. – <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2012/aug/09/deeper-european-unification-save-eurozone/print>

ja demokracije mnogo duguje Habermasovoj 'postnacionalnoj' konstelaciji, ali se udaljava od njezinih europatriotskih i antinacionalnih izražaja (Nicolaïdis, 2013: 355).

V

Na Sveučilištu u Leuvenu u travnju 2013. Habermas je održao predavanje pod naslovom "Democracy, Solidarity and the European Crisis" u kojem se osvrnuo na aktualnu gospodarsku i političku krizu s kojom je suočena europska monetarna unija. Prema njegovu mišljenju, nekontrolirani i neobuzdani tržišni kapitalizam transformirao se u konfrontacije država članica Europske Unije. Davanje zajmova zaduženim članicama Unije i očekivanje da one vlastitim snagama povećaju svoju konkurentnost za Habermasa više nije dovoljno. Želi li se očuvati Unija, potrebno je pribjeći "solidarnosti" kao "kooperativnom naporu iz zajedničke političke perspektive kako bi se promicali rast i konkurentnost u cijeloj Eurozoni". Taj bi poduhvat zahtijevao od Njemačke i nekoliko drugih država da prihvate kratkoročnu i srednjoročnu preraspodjelu u svom dugoročnom interesu, što je, navodi Habermas "klasični primjer solidarnosti". Strukturalna neravnoteža između gospodarstava uvelike raznolikih članica Eurozone u kojoj se nalazi temelj krize samo je pogoršana, smatra Habermas, politikama koje su vođene odlukama vlada iz "isključivo njihove vlastite nacionalne perspektive", a Njemačka se u tom pogledu ponašala tvrdoglavo dogmatski. Stoga ova kriza nije samo gospodarska, već i politička, u kojoj je stvoren jaz između javnoga mnijenja i volje građana s jedne strane i politika koje su primijenjene za rješavanje trenutnih problema s druge strane. Habermas upozorava na već otprije naširoko uočenu i navođenu tenziju između Europskog vijeća kao gremija predstavnika (predsjednika država i vlada) članica koji "u očima svojih građana" predstavljaju njihove nacionalne interese i Europskog parlamenta koji bi trebao koordinirati suprotstavljena nacionalna stajališta i odluke, ali u tome ne uspijeva. Odgovor europskih elita na krizu bilo je stvaranje "tehnokracije bez demokratskog temelja", čime je Europa upala u dilemu o legitimnosti i odgovornosti između "ekonomskih politika potrebnih za očuvanje eura i, s druge strane, političkih koraka prema većoj integraciji". Habermas zagovara centralizaciju institucionalnih "upravljačkih kapaciteta" u sklopu "okvira jednako supranacionalne i demokratske političke zajednice", jer bi Uniji preostao "nedostatak legitimiteta zajedno sa svim međunarodnim organizacijama utemeljenim na ugovorima između država". Od svih članica Unije Habermas traži jednako sudjelovanje ovisno o njihovu trenutnom stanju. Države koje, poput Njemačke, imaju koristi od trenutne gospodarske krize trebaju prestati inzistirati na politici uravnoteživanja proračuna država pogođenih krizom, koja "uglavnom ide nauštrb njihova sustava socijalne zaštite, javnih službi i općeg dobra, te uspostaviti investicijske programe i neki oblik zajedničke

financijske odgovornosti koji bi smanjili kamatne stope na obveznice članica pogođenih krizom”. Države primateljice pomoći bi pak trebale u ime solidarnosti “prihvatiti dodatni korak prijenosa neophodnih suverenih prava na europsku razinu”.¹¹

Čini nam se da Habermas uglavnom napušta lekcije o povijesti kao “procesu učenja” i izvorima europskih vrijednosti, premda ne propušta dati filozofsko viđenje vrijednosti solidarnosti, i okreće se ustavnim i političkim konceptima utemeljenim u socijaldemokratskoj kompenzaciji nekontroliranih hirova tržišta, kao i nedovršenim demokratskim procedurama institucionaliziranim kroz dostupan i međunacionalni javni prostor za raspravu.

Habermas ne zamišlja globalnu republiku, već supranacionalnu organizaciju koja se temelji na podijeljenom suverenitetu njezinih građana i naroda (!), u kojoj jednako sudjelovanje Europskog parlamenta i Europskog vijeća u politici Unije mora postati “temeljno pravilo” i u kojoj bi monetarna unija prerasla u političku uniju, čime bi se izbrisali obrisi razlike između centra i periferije.

Izbori za članove Europskog parlamenta u svibnju 2014. i obveza Europskog vijeća, koja se prvi put primjenjivala sukladno odredbama Lisabonskog ugovora, da se pri izboru predsjednika Europske komisije uzmu u obzir rezultati izbora za Europski parlament, te otpor prvog ministra Ujedinjenog Kraljevstva Camerona i predsjednika vlade Mađarske Orbána primjeni tog postupka, bili su prilika da se Habermas još jedanput oglasi o stanju europskih integracija. Habermas je ispravno ocijenio i predvidio da bi zanemarivanje distribucije mjesta grupacija u Europskom parlamentu i njihovih kandidata za predsjednika Europske komisije od strane Europskog vijeća bio “izravni pogodak u srce Europe” te da bi to bio čin bezobzirnog razaranja demokratskih i ustavnih načela. Habermas je stvar zaoštrio do mišljenja da ako bi koji od predsjednika vlada država članica u Europskom vijeću prijetio vetom, kao što je to učinio Cameron, a “što je suprotno slovu i duhu Ugovora”, ostali članovi Vijeća trebali bi sugerirati izlazak njegove države iz Unije.

Povećanje broja mjesta euroskeptičnih stranaka u Europskom parlamentu koje ga žele ili ukinuti ili mu smanjiti prava Habermas vidi kao anomaliju koja ukazuje na činjenicu da se Unija još uvijek nalazi “u kontroverznom procesu ustavnog razvoja”. Desničarski populizam prisiljava političke elite da razmišljaju o većoj inkluziji građana, što samo po sebi može biti dobro za Europski parlament i njegov utjecaj na europsko zakonodavstvo. Politička destabilizacija ljevice u Francuskoj jačanjem Nacionalnog fronta rezultat je, prema Habermasu, neravnopravnog tretiranja Francuske od strane Njemačke i njezina nekooperativnog ponašanja od počet-

¹¹ Habermas, Jürgen, Democracy, Solidarity And The European Crisis, predavanje održano 26. 4. 2013. na Sveučilištu u Leuvenu – <http://www.kuleuven.be/communicatie/evenementen/evenementen/jurgen-habermas/en/democracy-solidarity-and-the-european-crisis>

ka krize u listopadu 2008. godine. Njemačka je još od ujedinjenja doživjela promjenu političkog mentaliteta i povratila je osjećaj normalne nacionalne države, pa se i savezna vlada ponaša u skladu s tim. Premda je njezin početni položaj nakon 1945. još bio u svijesti, Njemačka je kroz ovu krizu tiho i uporno provela pritisak daljnje integracije Unije, ali je ostala “bestidno nedirnuti” sudbinom krize od koje je imala koristi. Habermas upozorava da bi njemačka nesolidarnost s drugim članicama Unije pogođenim krizom mogla imati povratne posljedice te da Njemačka mora zaustaviti “vrlo opasnu poluhegemonijalnu poziciju” u “kojoj je Savezna Republika skliznula natrag, bezobzirno igrajući u starom njemačkom stilu”.¹² Rodin ističe da upravo Habermas (i Crouch) “upozoravaju na opasnost od totalitarnih tendencija nazočnih u sprezi neoliberalne i državne prakse kojom se sužava demokratska legitimacija države, pa time država sve manje reprezentira demokratsku volju građana, a sve više štiti i zastupa interese monetarističke prakse te prakse drugih institucija s demokratskim deficitom” (Rodin, 2013: 15-16).

Umjesto zaključka

U spektru od euroskeptika, ‘*laissez faire* Europljana’, eurofederalista do onih koji Europu vide kao stadij prema kozmopolitskom poretku Habermasa možemo odrediti kao (bivšeg?) eurofederalista s perspektivom svjetskog umrežavanja Europske Unije. Habermasova gledišta o europskim integracijama: europskom identitetu, ustavnom patriotizmu, europskoj javnoj sferi i europskom ustavnom razvoju ponekad se, ako ne i često, ocjenjuju idealističnim, pa čak i utopističkim. Možda je ova posljednja ocjena preoštra, jer Habermas je uvijek za Europsku Uniju dok je u njoj moguća otvorena komunikacija i debata, pa u tom smislu njegov politički opus možemo promatrati kao povijesnu lentu europskog ustavotvornog projekta koja sadržava uspjehe, ali i padove europskih ideala i težnji. Svakako mu se mora priznati spremnost i upornost s kojom se uvijek hvata u koštac s često pesimističnim i demotivirajućim stadijima u razvoju europske integracije. Budući da je sâm Habermas sklon u svojim razmatranjima europskog ustavnog projekta povlačiti paralele s Philadelphijskom konvencijom¹³, skloni smo ga nazvati europskim Thomasom Paineom. Što je Paine bio u trenucima američkog projekta za nezavisnost kada je pisao ‘The American Crisis’, to je Habermas za “‘*European*’ times that tries men’s souls”.

¹² Europa wird direkt ins Herz getroffen, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29. 5. 2014. – http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/juergen-habermas-im-gespraech-europa-wird-direkt-ins-herz-ge-troffen-12963798.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2

¹³ U hrvatskoj ustavnopravno-politološkoj literaturi to je iznimno uspješno učinio prof. Robert Podolnjak. Vidi Podolnjak, Robert. 2010. Male države i ustavotvorstvo: Uzroci različitih ishoda u Philadelphiji i Bruxellesu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (60), 2: 443-494.

LITERATURA

- Armstrong, Kenneth A. 2006. Inclusive governance? Civil Society and the open method of co-ordination, u: Smismans, Stijn (ur): *Civil Society and Legitimate European Governance*. Edward Elgar Publishing. Cheltenham: 42-68.
- Bohrer, Karl Heinz. 1991. Provinzialismus (II): ein Psychogramm. *Merkur* (45), 3: 255-261.
- Boon, Vivienne. 2007. Habermas's Writings on Europe: Not Habermasian Enough. *Ethical Perspectives: Journal of the European Ethics Network* (14), 3: 287-310.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang. 1997. *Welchen Weg geht Europa?*. Carl Friedrich von Siemens Stiftung. München.
- Calhoun, Craig. 2006. Constitutional patriotism and the public sphere: interests, identity, and solidarity in the integration of Europe. *International journal of politics, culture, and society* (18), 3-4: 257-280.
- Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. Yale University Press. New Haven.
- Deppe, Frank. 2005. Habermas Manifesto for a European Renaissance – A Critique. *Socialist Register*, 41: 13-24.
- Dussel, Enrique. 2000. Europe, Modernity, and Eurocentrism. *Nepantla: Views from South* 1.3, 1: 465-478.
- Eriksen, Erik Oddvar. 2007. Conceptualising European public spheres: general, segmented and strong publics, u: Fossum, John Erik i Schlesinger, Philip R. (ur): *The European Union and the Public Sphere: A Communicative Space in the Making?*. Routledge. Abingdon: 23-44.
- Habermas, Jürgen. 1990. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge, Mass.
- Habermas, Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge, Mass.
- Habermas, Jürgen. 1998a. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge, Mass.
- Habermas, Jürgen. 1998b. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge, Mass.
- Habermas, Jürgen. 2001a. Why Europe Needs a Constitution. *New Left Review*, 11: 5-26.
- Habermas, Jürgen. 2001b. *The Postnational Constellation: Political Essays*. Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge, Mass.
- Habermas, Jürgen. 2006a. *Time of Transitions*. Polity Press. Cambridge.
- Habermas, Jürgen. 2006b. *The Divided West*. Polity Press. Cambridge.

- Habermas, Jürgen. 2012. *The Crisis of the European Union: A Response*. Polity Press. Cambridge.
- Isensee, Josef. 1998. Ustavotvorna vlast naroda – demokratski mit. *Politička misao* (35), 3: 46-63.
- Lauristin, Marju. 2007. The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe'. *European Journal of Communication* (22), 4: 397-412.
- Laursen, Finn (ur). 2008. *The Rise and Fall of the EU's Constitutional Treaty*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Levy, Daniel. 2005. *Old Europe, New Europe, Core Europe: Transatlantic Relations After the Iraq War*. Verso. London, New York.
- Loewenstein, Karl. 1937a. Militant Democracy and Fundamental Rights I. *The American Political Science Review* (31), 3: 417-432.
- Loewenstein, Karl. 1937b. Militant Democracy and Fundamental Rights II. *The American Political Science Review* (31), 4: 638-658.
- Manners, Ian. 2006. Another Europe Is Possible: Critical Perspectives on European Union Politics, u: Jørgensen, Knud Erik; Pollack, Mark A. i Rosamond, Ben (ur): *Handbook of European Union Politics*. SAGE Publications. London: 77-95.
- Mühleisen, Hans-Otto. 2004. Jürgen Habermas i europska integracija. *Politička misao* (41), 4: 22-34.
- Müller, Jan-Werner. 2000. *Another Country. German Intellectuals, Unification and National Identity*. Yale University Press.
- Müller, Jan-Werner. 2003. The Politics of Pedagogy. *European Journal of Political Theory* (2), 1: 101-106.
- Müller, Jan-Werner. 2009. *Constitutional Patriotism*. Princeton University Press. New Jersey.
- Nicolaidis, Kalypto. 2013. European Democracy and Its Crisis. *Journal of Common Market Studies* (51), 2: 251-369.
- Rodin, Davor. 2013. Potraga za političkom realnošću. *Politička misao* (50), 4: 7-19.
- Rogowski, Ralf i Turner, Charles. 2006. Europe: Law, Politics, History, Culture, u: Rogowski, Ralf i Turner, Charles (ur): *The Shape of the New Europe*. Cambridge University Press. Cambridge: 1-23.
- Specter, Matthew G. 2010. *Habermas: An Intellectual Biography*. Cambridge University Press. New York.
- Turner, Charles. 2004. Jürgen Habermas: European or German?. *European Journal of Political Theory* (3), 3: 293-314.
- Ward, David. 2002. *The European Union Democratic Deficit and the Public Sphere*. IOS Press.

- Weiler, Joseph. 2001. Federalism without Constitutionalism: Europe's Sonderweg, u: Nicolaïdis, Kalypso i Howse, Robert (ur): *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Oxford University Press. Oxford: 54-73.
- Winckler, Heinrich A. 2000. *Histoire de l'Allemagne XIXe-XXe siècle: Le long chemin vers l'Occident*. Fayard.

Samir Vrabec

CONSTITUTIONALISM, EUROPEAN CONSTITUTION AND EUROPEAN
IDENTITY IN THE POLITICAL WRITINGS OF HABERMAS

Summary

This paper explores Habermas's political philosophy of personal and collective identity and the role of constitution in building a post-national constellation in his political writings. Habermas's stances on European identity and the role that the European constitution-making process could have on the formation of aforementioned identity are reviewed, with responses to the *no-demos* thesis through his concept of constitutional patriotism. Author argues that constitutional patriotism and proceduralism in his political and legalistic observations seems to be the more realistic part of his discourse, while his search for European identity as pre-political viewpoint through the model of European political spheres still remains part of the idealistic vision.

Keywords: Jürgen Habermas, Europe, Constitution, Identity, Constitutional Patriotism

Kontakt: **Samir Vrabec**, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Trg Sv. Trojstva 3, 31 000 Osijek. E-mail: svrabec@pravos.hr; vrabec_s@yahoo.com